

УДК 821.161.3.09-3

МАСТАЦКАЕ НАРОДАЗНАЎСТВА ЯК ФЕНОМЕН

В.Ю. БАРОЎКА

(Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Маішэрава)

Даследуюцца змястоўная і фармальная спецыфіка мастацкага народазнаўства, падкрэсліваецца яго бінарная прырода, вызначаецца семантыка-функцыянальная роля, адзначаецца полівалентнасць і шматаспектнасць народазнаўчага матэрыялу ў структуры літаратурных твораў. Мастацкае народазнаўства напайнялася розным зместам на кожным з этапаў развіцця грамадства ўвогуле і пэўнага народа ў прыватнасці. Акцэнтуюцца, што даследаванне народазнаўчага матэрыялу, пададзенага пісьменнікамі ў літаратурных творах, павінна грунтавацца на ўліку складанай прыроды мастацкага адлюстравання свету і чалавека. Асноўнае прызначэнне мастацтва і літаратуры як аднаго з яго відаў заключаецца ў эстэтычным асваенні свету, а гэтае асваенне суб'ектыўнае, індывідуальнае, асобнае, падуладнае ўплывам і мастацкага, і пазамастацкага характару, найперш псіхалагічнага і сацыяльнага.

Уводзіны. Літаратурны твор – гэта не толькі эстэтычны, але і народазнаўчы феномен. Адным з першых на народазнаўчы матэрыял ў гнасеалагічным і эстэтычна-аксіялагічным аспекце звярнуў увагу нямецкі вучоны XVIII стагоддзя І.І. Вінкельман, які адзначыў дэтэрмінаванасць зместу і формы мастацкіх твораў нацыянальным і рэгіянальным складам мыслення [1, с. 18]. Суайчыннік Вінкельмана І.Г. Гердэр раіў творцам шырэй паказваць жыццё народа, каб дасягнуць значных мастацкіх вышынь. Эпоха еўрапейскага рамантызму ўвайшла ў гісторыю літаратуры як час узмоцненай цікавасці да адзінкавага, незвычайнага, істотнай праявай якога выступалі гісторыя народаў свету, фальклор, этнаграфічна-бытавыя пласты. Вядомы рускі крытык В.Р. Бялінскі таксама лічыў, што «мастацтва з боку свайго зместу ёсць выяўленне гістарычнага жыцця народа» [2, с. 611]. Канцэптуальнае навуковае асэнсаванне народазнаўчага матэрыялу ў літаратурных творах пачалося прадстаўнікамі культурна-гістарычнай школы, якія адзначалі, што каштоўнасць мастацтва слова вымяраецца пададзенай пісьменнікамі інфармацыяй. Заснавальнік культурна-гістарычнай школы І.-А. Тэн пісаў ва «Уводзінах» да «Гісторыі англійскай літаратуры»: «Пісьменнік, калі паказвае спосаб быцця канкрэтнага народа ці канкрэтнага стагоддзя, тым самым дасягае прызнання гэтага стагоддзя і гэтага народа» [3, с. 94]. Рускі вучоны другой паловы XIX стагоддзя А.М. Пыпін разглядаў прыгожае пісьменства як важны сродак пазнання народнай культуры, быту, нораваў грамадства, фактычна надаючы літаратуры этнаграфічны статус. На важнасць народазнаўчага боку літаратурных твораў указвалі ў сваіх літаратурна-крытычных працах і пачынальнікі новай беларускай прозы Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі, Вацлаў Ластоўскі. Так, Ластоўскі ў артыкуле «Па сваім шляху!» (1914) сцвярджаў: «Літаратура адбівае ў сабе душу народа, яго трывожныя думы, яго чулыя і хвалючыя пачуцці, яго зразуменні душу радуючай красы» [4, с. 183].

Асноўная частка. Увага гісторыкаў і тэарэтыкаў літаратуры да народазнаўчага матэрыялу ў першую чаргу абумоўлена тым, што мастацтва слова – дастаткова цікавая, змястоўная, але адметная крыніца інфармацыі пра пэўны нацыянальны свет. У «краснай пісьменнасці» (выраз Максіма Багдановіча) мы маем справу не проста з народазнаўствам, а менавіта з мастацкім народазнаўствам. Спецыфіка народазнаўчага пачатку ў літаратуры вынікае перш за ўсё з бінарнай прыроды прыгожага пісьменства, бо, з аднаго боку, яно з'ява сацыяльная, а з другога – эстэтычная. Народазнаўчы матэрыял – істотная частка прадметнага свету літаратурнага твора, аднак прадметны свет твора – не двойнік, а карэлят рэчаіснасці. Народазнаўчы матэрыял у паўнаваартасным прыгожым пісьменстве ў адпаведнасці з законамі літаратурнай творчасці, якая непадзельная са зваротам пісьменнікаў да мастацкіх абагульненняў і з выкарыстаннем мастацкай умоўнасці, канцэптуальна асэнсоўваецца творчай асобай. Мастацкі факт не з'яўляецца люстраным адбіткам жыццёвага факта, таму ў дачыненні да народазнаўчага матэрыялу ў літаратурным творы мэтазгодна карыстацца тэрмінам «мастацкае народазнаўства», падобна таму як у дачыненні да часу і прасторы, пададзеных пісьменнікам, мы карыстаемся тэрмінамі «мастацкі час», «мастацкая прастора», падкрэсліваючы тым самым ідэацыйнасць свету, прадстаўленага творчай індывідуальнасцю, сканструяванасць гэтага свету аўтарскай свядомасцю. Іншымі словамі, мастацкае народазнаўства па сваім паходжанні, па сваёй сутнасці ёсць вынік працэсу ўзаемадзеяння пісьменніцкай думкі са з'явамі эмпірычнай рэчаіснасці.

Асноўнае прызначэнне мастацтва і літаратуры як аднаго з яго відаў заключаецца ў эстэтычным асваенні свету, а гэтае асваенне суб'ектыўнае, індывідуальнае, асобнае, падуладнае ўплывам і мастацкага (напрыклад, уздзеянню нацыянальнай традыцыі, літаратурнай модзе), і пазамастацкага характару, найперш псіхалагічнага і сацыяльнага. Існуючыя ў грамадстве погляды на цэнтральныя і перыферычныя

бакі народнага жыцця адбіваюцца ў пісьменніцкай працы. Мастацкае народазнаўства напаўнялася розным зместам на кожным з этапаў развіцця грамадства ўвогуле і пэўнага народа ў прыватнасці. Так, у беларускай прозе першай трэці мінулага стагоддзя пісьменнікі выяўлялі асаблівасці нацыянальнага характару, абумоўленыя сацыяльна-гістарычнымі абставінамі, імкнуліся паказаць асаблівасці светаўспрымання сваіх суайчыннікаў, у 1930-х гадах на першае месца выходзіў сацыяльны складнік народнага жыцця, у перыяд Вялікай Айчыннай вайны вялікая ўвага надавалася даследаванню патрыятызму людзей з народнай гушчы, у 1950-х – ролі чалавека ў вытворчым працэсе, у другой палове ХХ стагоддзя – асэнсаванню ролі маральнага вопыту мінулых часоў у так званым сённяшнім дні.

Характар і ступень выкарыстання народазнаўчага матэрыялу заўсёды вызначаецца аўтарскай задумай і маштабам пісьменніцкага таленту. Адносіны аўтараў да народазнаўчага матэрыялу бываюць або рэпрадуктыўныя, калі захоўваецца яго аўтахтоннасць, або рэфлектыўныя, калі ён трансфармуецца. Адрэфлексаваная мастакамі слова этнічнасць у літаратурных творах прадстае як каштоўнасць эстэтычная, этычная, навуковая. Важная асаблівасць мастацкага адлюстравання ўвогуле і мастацкага народазнаўства ў прыватнасці – непарыўная сувязь у ім гнэсеалагічнага, эстэтычнага і этычнага бакоў.

Заўважана, што часцей за ўсё пісьменнікі актыўна выкарыстоўваюць народазнаўчы матэрыял з мэтай тыпізацыі абставін і характараў, калі звяртаюцца да гістарычнай тэмы. Канечне ж, пісьменнік – не строгі навукоўца. Ён не абьяквы да таго, пра што расказвае, яго аповед, як правіла, утрымлівае пэўную сацыяльна-гістарычную, этычную, эстэтычную ацэнку паказваемага. Мастацкую праўду нярэдка разумеюць як праўду факта. У творах пра гістарычнае мінулае, як сведчыць вопыт сусветнай літаратуры, звычайна цесна ўзаемаздзейнічаюць гістарычнае і мастацкае пазнанне свету, аднак таленавітыя аўтары ніколі не імкнуцца да фактаграфічнай натуралістычнасці. Для прыкладу, вядомы беларускі пісьменнік Уладзімір Караткевіч не адвяргаў праўду гістарычнага факта, але да адлюстравання мінулага падыходзіў менавіта як мастак. Так, у рамане «Каласы пад сярпом тваім» у сувязі з лёсам Алеся Загорскага Караткевічам згадваецца дзядзькаванне. Гэты звычай ужо адсутнічаў у побытавай практыцы арыстакратаў ХІХ стагоддзя. З пункту гледжання навукі факт дзядзькавання княскага сына Алеся Загорскага ў сялянскай сям’і Кагутоў супярэчыць гістарычнай праўдзе, але раман У. Караткевіча – не навуковае даследаванне, а літаратурны твор, у якім кожны элемент дэтэрмінуецца пэўнай мастацкай задачай. Дзядзькаванне, праз якое прайшоў Аляксандр, – сведчанне вернасці беларускім арыстакратычным «караням» яго дзед Данілы Вежы-Загорскага, адзін з жыццёвых універсітэтаў для самога юнага князя. Адным з сэнсава значных эпізодаў у «Каласах...» з’яўляецца апісанне пастрыжын старэйшага сына з сям’і Загорскіх. Такі абрад на беларускіх землях у ХІХ стагоддзі не меў шырокага арэальнага бытавання, не быў прыняты ў сем’ях праваслаўнага веравызнання Падняпроўя, аднак ў апавядальніцкую тканіну твора эпізод уключаецца Караткевічам, каб панарамна падаць атачэнне князёў Загорскіх. Дарэчы, як сцвярджаюць сучасныя расійскія гісторыкі, і Леў Талстой у слаўным рамане «Вайна і мір» знарок відазмяняў добра вядомыя яму гісторыка-этнаграфічныя факты, трансфармаваў іх у адпаведнасці са сваёй задумай, аднак ніхто з літаратуразнаўцаў і шараговых чытачоў не ўсумніўся ў таленце пісьменніка ўзнаўляць рэчаіснасць у сувязі з адвольнай трактоўкай фактычнага матэрыялу. І больш за тое, людзі, дасканальна не знаёмыя з гістарычна-бытавым фонам пачатку ХІХ стагоддзя, лічаць «Вайну і мір» ледзь не бездакорным творам ва ўзнаўленні гістарычных і этнаграфічна-побытавых рэалій. А.М. Цымбаева на падставе супастаўлення гісторыка-этнаграфічных фактаў і іх мастацкай падачы Львом Талстым зазначыла: «У «Вайне і міры» шматграннасць ідэйнага зместу ствараецца проціпастаўленнем мастацкага тэзіса гістарычнаму антытэзісу ці наадварот» [5, с. 215]. Агульнавядома, што раман «Вайна і мір» пачынаецца з апісання свецкага вечара ў салоне фрэйліны Ганны Паўлаўны Шэрэр у ліпені 1805 года. Такого месца дзеяння ў прынцыпе быць не магло, бо фрэйлінамі пры царскім двары былі незамужнія асобы, якія па правілах тагачаснага этыкету не мелі права запрашаць да сябе гасцей, ды і сталічны свет не мог сабрацца ў салоне Шэрэр, бо ў ліпені царскі двор ад’язджаў на лета з Пецярбурга, а ўслед за дваром са сталіцы адбывалі і арыстакраты. Свядома пададзеных аўтарам этнаграфічна-бытавых недакладнасцей у «Вайне і міры» вельмі многа. Зроблена гэта Л. Талстым, каб даказаць, што пісьменнік не банальны капіроўшчык жыцця, а крэатар, які сілай свайго таленту прымушае чытачоў паверыць у праўдзівасць створанага ім мастацкага свету.

Народазнаўчы матэрыял у літаратурным творы, з аднаго боку, адлюстроўвае пэўную нацыянальную рэчаіснасць, а з другога – выяўляе канкрэтнае пісьменніцкае стаўленне да яе. Пры гэтым амплітуда аксіялагічнай ацэнкі рэчаіснасці пісьменнікам вагаецца ў залежнасці і ад аўтарскіх адносін да рэчаіснасці, і ад абставін успрымання народазнаўчага матэрыялу рэцыпіентам. Справа ў тым, што мастацкія вобразы, асобныя замалёўкі ды і сама цэласная карціна жыцця і нораваў дэялагічныя па сваёй сутнасці. Прыгадаем трактоўку навукоўцамі ролі малюнкаў вясковай беларускай рэчаіснасці ў аповесці Максіма Гарэцкага «Ціхая плынь». Паводле А.М. Адамовіча, Максім Гарэцкі высмейвае свае ўласныя спробы ў духу гогалеўскіх «Вечароў на хутары бліз Дзіканькі» расказаць пра беларускі край, і адначасова тут Гарэцкім

«падрабязна, з добрым веданнем жыцця мужычага – бо гэта дзеда, маці, бацькі, уласнага дзяцінства праўда і памяць – апавядаецца пра беларускую вёску» [6, с. 115]. З пункту гледжання М.А. Тычыны, Гарэцкі такім чынам стварае «эпітафію патрыярхальнаму ладу жыцця» [7, с. 83], на думку ж Л.Д. Корань, Максім Гарэцкі выказвае шчырае спачуванне галоўнаму герою і яго землякам, «каб сціснулася нават самае «сапселае» сэрца ад болю за Хомку, за беларуса і Беларусь» [8, с. 38].

Бясспрэчна, навуку пра літаратуру перш за ўсё павінен цікавіць эстэтычны бок народазнаўчага матэрыялу, яго семантыка-функцыянальны план. Да ліку галоўных функцый народазнаўчага матэрыялу ў мастацкіх творах адносяцца: культуралагічная, характаратворчая, сюжэтна-кампазіцыйная, сэнсава-генератыўная. Культуралагічная функцыя народазнаўчага матэрыялу – адна з цэнтральных функцый, яе сутнасць заключаецца ў рэпрэзентацыі пэўнага народа і яго культуры ў нейкі канкрэтны перыяд развіцця. Так, англійскі пісьменнік Джордж Оруэл лічыў вялікай заслугай Марка Твена адлюстраванне самапачування амерыканцаў у складаны перыяд пасля заканчэння грамадзянскай вайны і прадказваў: «Некаторыя кнігі Марка Твена чытаюць і будуць чытаць, бо ў іх адбілася неацэнная гісторыя быту і нораваў» [9, с. 267]. Канечне, літаратурны твор – не гістарычны дакумент, а пэўнае экспрэсіўна-эмацыянальнае сведчанне канкрэтнага гістарычнага часу, пададзенае ў вобразнай форме, насычанае праблематыкай, здольнай зацікавіць сабой людзей розных нацыянальнасцей і эпох, але разам з тым народазнаўчы матэрыял у літаратурных творах – адзін з магчымых шляхоў да спасціжэння суб'ектыўнасці пэўнага народа праз увасабленне пісьменнікам канкрэтнага «Косма-Псіха-Логасу», па тэрміналогіі Г.Д. Гачава. Гэта па-свойму збліжае мастацтва слова з навукай, у прыватнасці, з гісторыяй, сацыялогіяй, этнаграфіяй і дазваляе азначаць літаратуру як этнаграфічны эпіфеномен. Пісьменнік з дапамогай народазнаўчага матэрыялу нярэдка не толькі паказвае існуючую, але і праграмуе жаданую, на яго погляд, нацыянальную рэчаіснасць. Так, Ян Баршчэўскі ў сваім знакамітым «Шляхціцы Завальні», падрабязна апісваючы сядзібу старога Завальні, фактычна выказвае ўласную мару пра ідэальны Беларускі Дом, у якім пануе сацыяльная, канфесійная і нацыянальная талерантнасць. Культуралагічная функцыя народазнаўчага матэрыялу прысутнічае ў славесным мастацтве са старадаўніх часоў, мяняюцца толькі прыёмы яе рэалізацыі ў творчасці канкрэтных аўтараў. Народазнаўчы матэрыял часта выконвае характаратворчую функцыю. Агульнавядома, што ідэйна-мастацкі сэнс напісанага праявіцца да свядомасці чытача тады, калі пісьменнік пераканаўча раскрывае характары персанажаў. З дапамогай народазнаўчых звестак персанаж рэпрэзентуецца асобасна, гістарычна, нацыянальна, сацыяльна, псіхалагічна, этычна. Напрыклад, у рамане Івана Шамякіна «Снежныя зімы» прагматык і кар'ерыст Валянцін Будыка на вяселлі дачкі свайго былога партызанскага камандзіра, на першы погляд, нечакана прадстае абаронцам народных традыцый, калі згадвае пра старадаўні беларускі вясельны абрад, але славесная пікіроўка Будыкі з паэтам выяўляе сапраўдную сутнасць гэтага чалавека, якая зводзіцца да крывадушнасці, ваяўнічага прыстасавальніцтва, прыніжэння іншых дзеля ўласнага ўзвышэння. Сюжэтна-кампазіцыйная функцыя народазнаўчага матэрыялу рэалізуецца ва ўдзеле складнікаў мастацкага народазнаўства ў арганізацыі падзей, пра якія раскажваецца ў творы. Для прыкладу, як пранікліва заўважана М.А. Тычынам, у «Людзях на балоце» Івана Мележа этнаграфічныя апісанні (вячоркі, сватанне, заручыны, вяселле) у многім накіроўваюць сюжэтную лінію любоўнага трохкутніка Ганна – Васіль – Яўхім [10, с. 140]. Сюжэтна-кампазіцыйную функцыю народазнаўчы матэрыял дастаткова часта набывае ў дэтэктыўных, прыгодніцкіх творах. Сэнсава-генератыўная функцыя заключаецца ў тым, што народазнаўчы матэрыял у літаратурным творы дазваляе надаць аповеду і пэўнай, па-мастацку ўзноўленай з'яве шырокі абагульняючы сэнс. Напрыклад, згадка пра купальскі агонь у апавесці Віктара Казько «Суд у Слабадзе» як сілу знішчальную, а не ачышчальную, падкрэслівае перакуленасць свету вайны, яе антычалавечы твар; у навеле «Абсурд» Янкі Сіпакова чаргаванне вясельнага і пахавальнага абрадаў, у якіх адначасова ўдзельнічаюць людзі з адной і той жа сям'і, стварае амбівалентнае ідэйна-сэнсавае поле, праз якое, з аднаго боку, акцэнтуюцца абсурднасць так званага здаровага сэнсу, а з другога боку – дыялектычная сувязь жыцця і смерці, бяды і шчасця. Як сведчыць гісторыя сусветнай і нацыянальнай прозы, у межах канкрэтнага твора народазнаўчы матэрыял нярэдка выконвае адразу некалькі функцый. Так, у рамане «Людзі на балоце» Івана Мележа перш за ўсё рэалізуецца культуралагічная, сюжэтна-кампазіцыйная і характаратворчая функцыі народазнаўчага матэрыялу, у «Нерушы» Віктара Казько – культуралагічная, характаратворчая, сэнсава-генератыўная і сюжэтна-кампазіцыйная, у якасці аргументацыі мэтазгодна найперш спаслацца на адлюстраванне праявіцца незваротных змен у прыродзе, побыце і светаадчуванні людзей, якія адбыліся ў Княжборы і яго ваколіцах пасля меліярацыі.

У мастацкім творы ў прыватнасці і ў літаратурным працесе ўвогуле народазнаўчы матэрыял можа выконваць жанраўтваральную і стылеўтваральную функцыі. Насычанасць літаратурных твораў фальклорна-этнаграфічным і этнаграфічна-бытавым матэрыялам уздзейнічае на карэкцыю іх жанравай формы. Жанравыя мадыфікацыі ў беларускай прозе часта абумоўліваліся рухам семантыкі і функцый народазнаўчага матэрыялу ў творах аўтараў, засяроджаных на адлюстраванні народнага жыцця і на даследаванні харак-

тараў людзей з народа. Так, у перыяд фарміравання беларускага рамана этнаграфічна-бытавы матэрыял, што прадстаўляў нацыянальную рэчаіснасць, быў важнай часткай прадметнага свету сацыяльна-бытавога рамана, потым у панарамным сацыяльна-бытавым рамане, які нарадзіўся ў канцы 20-х гадоў мінулага стагоддзя, у сацыяльна-бытавым рамане рэтраспектыўнага характару з вясковага жыцця і ў гістарычным рамане, што пачаў развівацца з 60-х гадоў XX стагоддзя, народознаўчы матэрыял істотна пашыраў семантычнае поле эпічнасці за кошт падключэння пісьменнікамі этычна афарбаванага кампаратыўнага дыяхроннага плана, а ў сацыяльна-філасофскім рамане, які вядзе свой радавод ад раманаў Кузьмы Чорнага 1930-х гадоў, ён яшчэ дадаткова ствараў багаты асацыятыўны фон. Народознаўчы матэрыял выступаў у ролі стылеўтваральнай як у межах нацыянальнай прозы, так і ў межах творчасці канкрэтных аўтараў, што адрозніваліся паміж сабой па дамінантных прынцыпах, прыёмах, сродках інкарпацыі гэтага матэрыялу ў літаратурныя творы. Вядома, што ў канкрэтнай пісьменніцкай практыцы народаапісанне і народапазнанне рэалізуюцца па-рознаму: у адных пісьменнікаў (Томас Гардзі, Міхаіл Шолахаў, Вячаслаў Адамчык) яны знаходзяць усебаковае знешняе выяўленне, у другіх (Джэймс Джойс, Міхаіл Булгакаў, Алесь Адамовіч) – яны латэнтныя ці рэдукаваныя. Адны пісьменнікі акцэнтуюць рэлевантныя, на думку многіх аўтараў і грамадскі, рысы характару пэўнага народа, другія, наадварот, – рэлятыўныя, каб падкрэсліць складанасць і неадназначнасць нацыянальнага характару, пазбегнуць схематызму.

Заклучэнне. Вывучэнне літаратурнага працэсу ў яго цэласнасці і дынаміцы прадугледжвае разам з вырашэннем іншых задач выяўленне спецыфікі мастацтва слова з пункту гледжання прынцыпаў і прыёмаў выкарыстання аўтарамі народознаўчага матэрыялу, нацыянальнай і індывідуальна-аўтарскай адметнасці этнарэпрэзентацыі рэчаіснасці. Не толькі навуковая, але і грамадская запатрабаванасць такога роду даследаванняў істотна ўзрастае ў сённяшніх сацыякультурных умовах, дэтэрмінаваных процістаяннем антынамічных працэсаў глабалізацыі і глакалізацыі. Разам з тым даследаванне мастацкага народознаўства як эстэтычнага і адметнага гнасеалагічнага феномена не павінна суправаджацца змястоўна-сэнсавым рэдукцыянізмам, калі пад увагу бярэцца народознаўчы матэрыял выключна ў дэнататыўным пазнавальна-інфарматыўным плане, бо прырода мастацтва слова патрабуе ўлічваць шматграннасць ідэйна-эстэтычнай палітры і поліфункцыянальнасць прадметнага свету літаратурных твораў.

ЛІТАРАТУРА

1. Винкельман, И.И. История искусства древности / И.И. Винкельман. – М.: Гослитиздат, 1933. – 580 с.
2. Белинский, В.Г. Полн. собр. соч.: в 13 т. / В.Г. Белинский. – Т. 6. – М.: Гослитиздат, 1955. – 798 с.
3. Тэн И.-А. История английской литературы. Введение / И.-А. Тэн // Зарубежная эстетика и теория литературы: трактаты, статьи, эссе. – М., 1987. – С. 72 – 94.
4. Ластоўскі, В. Выбраныя творы / В. Ластоўскі. – Мінск: Беларус. кнігазбор, 1997. – 512 с.
5. Цимбаева Е.Н. Исторический контекст в художественном образе: (двор. об-во в романе «Война и мир») / Е.Н. Цимбаева // Вопр. лит. – 2004. – № 4. – С. 175 – 215.
6. Адамовіч, А.М. «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» / А.М. Адамовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1980. – 224 с.
7. Тычына, М.А. Проза / М.А. Тычына // Нарысы па гісторыі беларуска-рускіх літаратурных сувязей: у 4 кн. – Мінск, 1994. – Кн. 3: 1917 – 1941. – С. 77 – 139.
8. Корань, Л. Цукровы пеўнік: літ.-крыт. арт. / Л. Корань. – Мінск: Маст. літ., 1996. – 220 с.
9. Оруэлл, Дж. «1984» и эссе разных лет / Дж. Оруэлл. – М.: Прогресс, 1989. – 384 с.
10. Тычына, М.А. Карані і крона: фальклор і літаратура / М.А. Тычына. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2002. – 197 с.

Паступіў 15.05.2009